

EEN GESCHIEDENIS VAN HET MODERNE ITALIË

Jaap van Osta

Een geschiedenis
van het moderne Italië

Voor Francesca, Simone en Nicola

Eerste druk augustus 2008

Achtste, herziene en uitgebreide druk 2020

© 2008, 2016, 2020 Jaap van Osta

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagillustratie © Shutterstock

NUR 680

ISBN 978 90 284 5102 5

www.wereldbibliotheek.nl

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
Deel 1 Italië ten tijde van het Risorgimento	25
1 Aanzetten tot modernisering, 1760-1790	27
2 Revolutie in Italië, 1790-1814	35
3 Aan de wortels van het nationaal bewustzijn, 1815-1832	47
4 De droom van de nationale eenheid, 1832-1848	59
5 De strijd om de eenwording, 1848-1861	70
Deel 2 Italië tijdens de liberale periode	89
1 De moeizame start: Italië of Italiëta, 1861-1876	91
2 De eerste crisis van de liberale staat, 1876-1900	108
3 Het hoogtij van het liberalisme, 1900-1914	127
4 Italië en de Eerste Wereldoorlog, 1914-1918	144
Deel 3 Italië tijdens de fascistische periode	163
1 Tussen de rode en de zwarte revolutie, 1918-1922	165
2 De opbouw van de fascistische staat, 1922-1929	183
3 De totalitaire aspiratie, 1929-1936	200
4 Op weg naar de catastrofe, 1936-1945	227
Deel 4 Italië tijdens de republikeinse periode	251
1 Herstel en vernieuwing, 1945-1948	253
2 Onder de vleugels van de DC, 1948-1968	265
3 Maatschappelijke beroering en economische crisis, 1968-1980	280
4 <i>Fin de régime</i> en een nieuw begin, 1980-2006	295

Deel 5 Italië onder Berlusconi	309
1 De contouren van de ‘Tweede Republiek’, 1994-2001	311
2 De heerschappij van Berlusconi, 2001-2008	323
3 Hoogmoed en val, 2008-2011	333
4 De lange schaduw van Berlusconi, 2011-2019	352
Nawoord	369
Register	375

Woord vooraf

Het boek dat u in handen hebt, is een heruitgave van mijn handboek over de Italiaanse geschiedenis dat in 2008 verscheen. Dat boek eindigde in 2006 omdat toen definitief een einde gekomen was aan de tijd dat Berlusconi de Italiaanse politiek domineerde. Dat was echter een foute conclusie, typisch voor veel niet-Italiaanse waarnemers die Berlusconi's greep op het Italiaanse volk altijd hebben onderschat. Inmiddels is het 2016 en twijfelt ook in Italië niemand er meer aan dat het tijdperk-Berlusconi definitief ten einde is. Tijd dus voor een revisie, waarbij meteen de laatste jaren aan het geschiedenis-verhaal kunnen worden toegevoegd.

Die revisie van de jongste Italiaanse geschiedenis heeft gevolgen gehad voor de structuur van het boek. In plaats van vier delen (de periode van het Risorgimento, de liberale, de fascistische en de republikeinse periode) zijn er nu vijf, waarbij het vijfde deel de periode-Berlusconi beslaat. Die tijd heeft immers – verrassend genoeg – net zo lang geduurd als de fascistische tijd: het was niet onterecht dat de aanhangers van Berlusconi in 2014 triomfantelijk spraken van het *ventennio* – de twintig jaar – van Berlusconi, een begrip dat tot dan toe exclusief betrekking had op de heerschappij van Mussolini. Dit vijfde deel bevat een aantal onderdelen die in het vorige boek nog in deel vier zaten en verder nieuwe onderdelen die betrekking hebben op de jongste geschiedenis.

De opzet van het boek is hetzelfde gebleven. Uitgangspunt ervan is Italië als natie in wording. Waar elke nationale geschiedenis worstelt met het probleem van de eenheid in verscheidenheid, geldt dit voor de Italiaanse geschiedenis wel heel in het bijzonder. Italië is geografisch sterk versnipperd en eeuwenlang staatkundig verdeeld geweest en dit verklaart waarom de meeste Italianen een gebrekkig nationaal bewustzijn hebben. Nog altijd overheerst de regionale loyaliteit boven de nationale. In de geschiedenis van Italië sinds de eenwording in 1861 komt dit het best tot uitdrukking in de voortdurende verwijzing naar de *paese reale*, dat wil zeggen de maatschappelijke werkelijkheid van het land en zijn inwoners, als tegengesteld aan de *paese legale*, dat wil zeggen het wettelijke kader van de staat en zijn instellingen.

Omdat het ontstaan en de ontwikkeling van Italië tot een nationale eenheidsstaat het uitgangspunt van dit boek is, ligt het voor de hand dat het accent vooral zal liggen op die aspecten van de Italiaanse geschiedenis die bij uitstek relevant geweest zijn voor de vorming van de nationale identiteit. En omdat die nationale identiteit niet spontaan van onderop kwam maar van bovenaf moest worden afgedwongen, is de aandacht vooral gericht op de inspanningen die de politiek zich getroost heeft om de *paese reale* dichter bij de *paese legale* te brengen. Of, zoals Massimo d’Azeglio, een van de grondleggers van het moderne Italië, volgens de overlevering vlak na de eenwording zei: ‘L’Italia è fatta. Restano a fare gli italiani’ (Italië is af. Rest nog de Italianen te maken).

Met ‘de politiek’ wordt dan vooral bedoeld de politici van liberale, fascistische, christen-democratische en neoliberale snit. Die zijn achtereenvolgens gedurende langere tijd aan de macht geweest en waren dus in de gelegenheid land en volk naar hun hand te zetten. De vraag is of zij erin geslaagd zijn de Italianen te maken.

Zoals altijd is dit de plaats om mensen te bedanken die aan dit boek hebben meegewerkt. Ik noem met name prof.dr. Harald Hendrix, directeur van het KNIR, die het nieuwe deel kritisch heeft gelezen en van commentaar voorzien. Ook bedank ik Koos Hageraats van Uitgeverij Wereldbibliotheek voor het nauwgezette redactiewerk. Een bijzonder woord van dank ten slotte aan Antonio La Forgia, mijn zwager en inmiddels parlementariër in ruste. Hij heeft mij wegwijs gemaakt in de duistere wereld van het Italiaanse politieke bedrijf (zijn rondleiding door het statige Palazzo Montecitorio, de zetel van de *Camera dei Deputati*, waarbij ik van de portier verplicht een colbertje moest aantrekken, zal ik nooit vergeten). Net als voor het vorige boek heeft hij ook nu weer materiaal aangeleverd en de grafieken en tabellen op onvolkomenheden gecontroleerd.

Jaap van Osta
Bologna, april 2016

Bij deze heruitgave is de tekst uit 2016 opnieuw aangevuld met een overzicht van de laatste acht jaar, waarmee het deel over de periode-Berlusconi een logische afsluiting gekregen heeft. Ook zijn de grafieken en tabellen uit dit deel waar nodig gecorrigeerd en naar het heden bijgewerkt. Het verhaal eindigt in 2019 met het aantreden van het tweede kabinet-Conte en is daarmee tevens de balans aan de vooravond van de coronacrisis, de grootste testcase voor het land sinds de Tweede Wereldoorlog.

Jaap van Osta
Utrecht, februari 2020

Inleiding

ITALIË, LAND EN VOLK

Italië is altijd een land geweest dat de belangstelling van buitenlanders wist op te wekken, of het nu gaat om zijn natuurschoon of om zijn culturele tradities, zowel religieus als wereldlijk van aard. Met zijn roemruchte Romeinse verleden en de wederopstanding tijdens de Renaissance heeft het de reputatie de bakermat van de westerse beschaving te zijn. Daar komt nog bij dat het van oudsher het centrum van de rooms-katholieke Kerk is geweest.

Economische achtergronden

Wat de culturele en religieuze bedevaartgangers in Italië aanschouwen, het landschap zowel als de steden, is voor het grootste gedeelte het werk van de Italianen zelf geweest, want de natuurlijke omstandigheden waren hun niet welgezind. Zo bestaat het Italiaanse grondoppervlak voor viervijfde uit bergen en heuvels. De Alpen in het noorden, de Apennijnen die van noord naar zuid het schiereiland in tweeën delen en de bergen van Sicilië en Sardinië zijn permanente barrières voor de ontginning van het land. Een ander probleem vormt het klimaat, dat in het noorden en midden gematigd en vochtig is, maar in het zuiden en op de eilanden extreem, met lange droogteperiodes die slechts kort onderbroken worden door onverwachte, vaak heftige regens. Deze natuurlijke en klimatologische omstandigheden hebben ervoor gezorgd dat het land zich meer regionaal dan nationaal heeft ontwikkeld, en deze regionale verscheidenheid kan gerust de meest opvallende karakteristiek van de Italiaanse situatie genoemd worden. De geschiedenis van het land is er in hoge mate door bepaald, in elk geval tot in de tweede helft van de twintigste eeuw. Zelfs het zo ingrijpende en succesvolle vernieuwingsproces dat de Italiaanse samenleving sedert de jaren vijftig van de vorige eeuw onderging en het land meer één maakte dan het ooit daarvoor is geweest, heeft niet kunnen verhinderen dat de tegenstelling tussen het hoogontwikkelde noorden en het laagontwikkelde zuiden, meestal aangeduid als het probleem van het *Mezzogiorno* (zuiden), nog altijd het basisprobleem van het land is.

Is de welvaart in Italië vooral het werk van menselijk ingrijpen geweest, handel en nijverheid droegen het meest de stempel van dit ingrijpen. De Noord-Italiaanse steden in de elfde en twaalfde eeuw dankten er hun opkomst aan, evenals de welvaart in de dertiende en veertiende eeuw en de culturele bloei van de Renaissance in het Quattrocento, de vijftiende eeuw. Die welvaart was primair te danken aan de gunstige geografische ligging ten opzichte van Europa en het Middellandse-Zeegebied. Kuststeden als Venetië (dat rond 1400 al bijna 200.000 inwoners telde), Genua en Pisa konden profiteren van de opleving van de handelscontacten tussen Europa en het Byzantijnse Rijk door een monopolie te verwerven in de handel tussen west en oost.

Landinwaarts kwamen voorts steden tot bloei die als marktplaats voor de directe omgeving of als knooppunt van verkeerswegen belangrijk waren: Milaan en Verona aan de voet van de strategische Alpenpassen, Piacenza dat de oversteek van de Po controleerde, Bologna dat de belangrijkste van een hele reeks van steden aan de Via Emilia was, en natuurlijk Florence dat een tweetal doorgangswegen naar Rome controleerde en bovendien via de Arno met de zee verbonden was. De opkomst van deze steden was niet alleen het gevolg van de opleving van de handel, maar had ook te maken met de hernieuwde betekenis van Rome, niet meer de hoofdstad van een wereldrijk maar het religieuze centrum van de rooms-katholieke Kerk.

De opleving van de handel in het noorden had een gunstig effect op de bedrijvigheid in dit gebied. De nijverheid, die in een aantal van deze steden tot bloei kwam, legde zich toe op de productie van hoogkwalitatieve goederen (voornamelijk textiel), die hun weg vonden in heel Europa. Ook hier gold dus dat de Italiaanse welvaart sterk afhankelijk was van het internationale handelsverkeer. Dit handelsverkeer was bijna geheel in handen van Italiaanse kooplieden, die overal in Europa vestigingen met vertegenwoordigers hadden en met behulp van bankfirma's een eigen financiële infrastructuur opzetten.

Het beste voorbeeld van deze succesvolle groep van kooplieden/bankiers is dat van De' Medici, die fortuin maakten als geldschietters van de paus en dankzij hun rijkdom zo'n overheersende positie in hun stad Florence wisten te verwerven dat zij er ten slotte de officieuze alleenheersers van werden. In 1532 kreeg hun heerschappij zelfs een officieel karakter toen zij de titel van hertog van Florence aannamen.

Er kwam echter al snel een einde aan de periode van welvaart. De neergang van de Noord-Italiaanse steden was even abrupt als hun opkomst spectaculair was geweest. De voornaamste reden zijn de epidemieën en hongersnoden die Europa omstreeks het midden van de veertiende eeuw teisterden en in de beruchte Zwarte Dood van 1348 hun climax vonden. Ze verhinderden de verdere expansie van de Italiaanse economie. Het einde van de 'pax mongolica' aan het begin van die eeuw en het uitbreken van de Honderdjarige Oorlog in 1337

ondermijnden bovendien de internationale handel. Ze hadden tot gevolg dat toen de Europese economie zich in de loop van de vijftiende eeuw herstelde, de rol van de Italiaanse kooplieden uitgespeeld was. Toen werd ook duidelijk hoe riskant de Italiaanse nijverheid was die geheel op de productie van luxe-goederen was gericht en zich daardoor bijzonder kwetsbaar had gemaakt bij plotselinge crises in het internationale handelsverkeer.

Met het afnemen van de welvaart verdween langzaam ook de politieke vrijheid in de verschillende Noord-Italiaanse steden. De opkomst van de zelfbewuste stadstaten ofwel *communi*, zoals zij officieel heetten sinds zij zich op het hoogtepunt van hun economische expansie hadden weten te onttrekken aan de macht van de (nominale) leenheer onder wie hun gebied viel, is ongetwijfeld een van de meest kenmerkende fenomenen van de vroege Italiaanse Renaissance.

In de steden was de vrijheid al die tijd meer met woorden dan met daden beleden. In Florence bijvoorbeeld waren in 1343 maar 3500 stadsburgers verkiesbaar voor politieke ambten op een totale bevolking van meer dan 70.000 mensen. Hoe dan ook, in de tweede helft van de veertiende eeuw zette een tendens naar politieke verschraling in. Burgers trokken zich steeds meer uit het actieve politieke leven terug om zich op hun economische activiteiten te concentreren. Het bestuur van de steden kreeg daardoor hoe langer hoe meer een oligarchisch karakter. Deze ontwikkeling maakte het mogelijk dat invloedrijke individuen op den duur zo veel macht naar zich toe konden trekken dat zij hun stad en het omringende gebied als echte alleenheersers (*signori*) konden besturen.

Deze ontwikkeling van de *commune* tot *signoria* was echter niet enkel het gevolg van aftakeling. Zij was veeleer symptomatisch voor de geïsoleerde positie die de stadstaten in de feodale wereld om zich heen innamen en de nauwe banden die er waren tussen de toonaangevende families in de stad en de feodale structuur op het platteland. De steden hadden die structuur onaangestast gelaten toen hun voedselvoorziening eenmaal veilig was gesteld en er voor vrije, afdoende beveiligde toegangswegen gezorgd was. Dat de situatie in de stad eigenlijk helemaal niet zo strijdig was met die op het platteland blijkt uit het feit dat de rijke kooplieden na verloop van tijd op grote schaal landgoederen verwierven en zich de aristocratische levensstijl van de grootgrondbezitters aanmaten. De verbreiding van de *signoria* in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw over heel Noord- en Midden-Italië kwam hierop neer, dat de algemene tendens in de richting van feodalisering van de maatschappij, die overal in Italië maar met name in het zuiden aanwezig was, zich nu ook in het noorden meer doorzette.

De veiligheid die de *signori* boden, moedigde de investering in land geweldig aan en dit werkte de opkomst van het grootgrondbezit in de vijftiende en

vooral de zestiende eeuw verder in de hand. Er kwam een eind aan de kleine, halfzelfstandige plattelandsgemeenschappen die ooit in de schaduw van de machtige *communi* in Noord- en Midden-Italië opgekomen waren. Gehandhaafd bleven wel allerlei vormen van commerciële grondbewerking, waartoe de steden in hun economische bloeitijd nog de aanzet gegeven hadden. De grond werd daarbij vaak verhuurd aan agrarische kapitalisten, de *fittabili*, herenboeren die in de regel meer geïnteresseerd waren in vergroting van de productie dan in een verbetering van de productiviteit. Ze pasten daarbij meestal het *mezzadria*-systeem toe: stukken land werden aan boeren overgelaten, die als pacht een deel van de opbrengst moesten afdragen. Dit systeem, dat in de dertiende en veertiende eeuw in verschillende delen van Toscane geïntroduceerd was, verspreidde zich in de vijftiende eeuw in Emilia en in de zestiende en zeventiende eeuw verder zuidwaarts in Umbrië en noordwaarts in Piëmont en in de centrale en westelijke Powlakte.

Hoezeer de kapitalistische handelsgeest overall om zich heen greep, blijkt uit de talloze initiatieven die op het gebied van de landbouw werden ondernomen. Zo werd saffraan verbouwd in de Abruzzes, olijfolie in Apulië, rijst in het gebied rond Vercelli (Piëmont) en rietsuiker op Sicilië. Het indrukwekkendst waren de experimenten op het gebied van drooglegging van moerasgebieden. Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw investeerden rijke burgers met steun van hun regering in allerlei, veelal zeer winstgevende droogleggingsprojecten in het kustgebied van Venetië, de streek vlak bij Bologna, Ferrara en Mantua en langs de kust van Toscane. Het platteland kreeg hierdoor een nieuw en uitermate gevarieerd aanzien.

Een ander, veel belangrijker gevolg van deze economische ontwikkeling was het fundamentele onderscheid dat zich geleidelijk begon af te tekenen tussen het noorden en het zuiden, want de intensieve en hoe langer hoe meer gespecialiseerde grondbewerking waartoe men in Noord- en Midden-Italië overging, vond geen navolging in Zuid-Italië. Hier bleef de feodale structuur nagenoeg intact en gaven de grootgrondbezitters de economische ontwikkeling richting. Zij bezaten doorgaans gigantische landgoederen die geen prikkel tot vernieuwing waren. Zo bleef de economie van Campanië gedomineerd door wijnbouw en behielden Apulië en vooral Sicilië hun reputatie als graanschuur van Italië. Waar de grond bovendien vanwege de klimatologische omstandigheden niet intensief bebouwd kon worden, werd hij steeds meer gebruikt om er schapenkuddes op te houden. Het gevolg hiervan was dat de hoeveelheid bouwland systematisch afnam, zodat de steden hier zelfs in hun voedselvoorziening bedreigd werden. Omstreeks het midden van de zestiende eeuw was het contrast tussen het economisch zwakke zuiden en de rest van het land al duidelijk zichtbaar. Dit zou daarna nog verder toenemen. De fundamentele maatschappelijke tweedeling van Italië, tot op heden de

voornaamste karakteristiek en tegelijkertijd het grootste probleem van het land, is een historisch fenomeen dat zijn oorsprong heeft in de economische veranderingen die plaatsvonden in de tijd dat de verschillende landsdelen nog zelfstandig waren en niet door vreemde mogendheden werden overheerst.

Het politieke verval van Italië, dat in 1494 met de Franse invasie (zie hierna) inzette, viel dus samen met de achteruitgang van zijn economie. De opkomst van de textielnijverheid in Engeland, Frankrijk en de Nederlanden leidde tot de ondergang van de nijverheid in de Noord-Italiaanse steden. Zij konden op de internationale markten de concurrentie met de veel goedkopere producten uit Noordwest-Europa niet aan. Na 1560 nam de textielproductie in Florence en Milaan sterk af, in Venetië na 1620. De nijverheid probeerde zich daarna te herstellen door zich te concentreren op de productie van nieuwe goederen zoals leer, kristal en vooral zijde (het belangrijkste Italiaanse product in de zeventiende en achttiende eeuw), maar de afzetmogelijkheden van deze luxeartikelen waren beperkt en zouden in de loop van de zeventiende eeuw met de komst van de exotische koloniale goederen op de Europese markt nog verder afnemen.

De Italiaanse economie kwam hierdoor hoe langer hoe meer in het teken te staan van de export van agrarische producten en halffabrikaten. Italië kreeg zo geleidelijk aan net als de andere landen van Europa in die tijd het karakter van een landbouwstaat: in de achttiende eeuw was 80 procent van de actieve bevolking werkzaam in de agrarische sector. Dit betekende evenwel niet dat de materiële positie van de boeren erop vooruitging. Integendeel, de commercialisering van het platteland leidde ertoe dat hun inkomens achteruitgingen. Dat kwam des te harder aan omdat de regeringen zich overal genooddakt zagen de belastingdruk voortdurend op te voeren om aan geld te komen voor hun almaar groter wordende overheidsapparaat.

De steden, die weinig of geen industriële productie meer hadden, bleven als vanouds een beroep doen op de voedselvoorziening door het platteland. Met behulp van wetgeving zorgden regeringen ervoor dat de bevoorrading voortaan tegen vaste prijzen gegarandeerd werd. De stad, die vanaf het einde van de zestiende eeuw niet langer meer als economisch machtscentrum maar enkel als politiek regeringscentrum fungeerde, was hoe langer hoe meer een parasitaire leefgemeenschap, in schril contrast met vroegere tijden, toen zij een economische voortrekkersrol vervulde. In het zuiden was deze nieuwe situatie zeer markant. Hier waren enkele gigantische steden die nagenoeg geen enkele economische betekenis hadden maar wel een zware last voor de omgeving waren: Palermo met 100.000 inwoners aan het eind van de zestiende eeuw en Napels met 200.000 inwoners, toen de stad met de meeste inwoners van heel Europa. (Ook in de negentiende eeuw is Napels veruit de grootste stad van Italië gebleven, met 323.000 inwoners in 1815, 400.000 in 1843 en 447.000 in 1861.)

De situatie op het platteland verslechterde in de loop van de zestiende eeuw onder invloed van het verval van de steden, de feodalisering van het grondbezit, de toenemende belastingdruk van de kant van de regeringen en de regelmatig voorkomende hongersnoden. De zeventiende eeuw was voor de economie een periode van stagnatie. Dat de situatie op het platteland niet nog verder achteruitging, kwam doordat het bevolkingsaantal in die tijd afnam, eerst als gevolg van de verschrikkelijke hongersnood van 1590-1591 en later onder invloed van de pestepidemieën die in 1630 in Lombardije, Toscane en het gebied van Venetië en in 1656 in Ligurië, het Zuid-Italiaanse koninkrijk en op Sardinië uitbraken. Op Sardinië nam het inwoneraantal ten gevolge van de hongersnood van 1580 met maar liefst één kwart af. Pas in de achttiende eeuw nam het bevolkingsaantal van Italië weer langzaam toe, hetgeen er echter toe leidde dat de levensomstandigheden op het platteland opnieuw verslechterden.

Tussen 1702 en 1748 was het land bovendien het toneel van de machtsstrijd tussen de grote mogendheden (de Spaanse en Oostenrijkse Successieoorlogen, zie hierna), waarbij Franse, Spaanse en Oostenrijkse legers plunderend en verwoestend over het schiereiland trokken. Italië was al eens eerder, gedurende de Dertigjarige Oorlog (1618-1648), slagveld van Europa geweest. De oorlogshandelingen hadden zich toen dankzij de Spaanse overheersing die als een soort schild tussen Italië en de rest van Europa werkte, beperkt tot het noorden. In de achttiende eeuw viel dit schild weg, want de heerschappij van de Oostenrijkers, die toen de plaats van de Spanjaarden innamen, was internationaal veel meer omstreden dan die van hun voorgangers. In Italië was bovendien sprake van spontaan verzet tegen de aanwezigheid van vreemde troepen. Zo begonnen boeren uit de omgeving van Cunea in Piëmont in 1744 een guerrillaoorlog tegen het Frans-Spaanse leger en in 1746 was het de beurt aan de Genuezen om massaal in opstand te komen tegen de overgave van hun stad aan de Oostenrijkers. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw keerde de rust terug, maar de levensomstandigheden werden desondanks niet veel beter.

De Oostenrijkse overheersing, die met een korte onderbreking gedurende de napoleontische bezetting van Italië (1796-1814) voortduurde tot aan de vestiging van de Italiaanse eenheidsstaat in 1861, bracht geen verandering in dit algemene, sombere beeld. In een tijd waarin de sociale tegenstellingen overal in Europa groot waren, was het contrast tussen rijk en arm nergens zo goed zichtbaar als in Italië. Het aantal misdaden was schrikbarend hoog. Zo werden er in Rome onder het pontificaat van Clemens XIII (1758-1769) maar liefst 13.000 moordaanslagen geregistreerd in het gebied van de pauselijke staat met een bevolking van nog geen drie miljoen mensen, en méér dan 3000 in Rome zelf op een totaal van 160.000 inwoners. In Venetië, waar een uitgebreide patrouilledienst bestond en al een vrij ingewikkelde rechtsgang tot ontwikkeling

was gekomen, werden tussen 1741 en 1762 toch nog zo'n 73.000 doodstraffen en levenslange gevangenisstraffen uitgesproken.

Italië was al met al diep gezonken en langzaam begon het besef door te dringen dat ingrijpende hervormingen nodig waren om het fundamenteel statische karakter van de Italiaanse samenleving te doorbreken.

Politieke achtergronden

Wat in de politieke geschiedenis van Italië, vergeleken met die van andere landen, het meest opvalt, is dat er voor 1861 geen staatkundige eenheid tot stand is gekomen. Aan die eenheid was al in 476 een einde gekomen bij de val van het West-Romeinse Rijk. Daarna was het land ten prooi gevallen aan invasies van vreemde volken, die zich in allerlei streken vestigden en hun machtsgebied daarna ongehinderd verder konden uitbreiden, zodat het schiereiland versnipperd raakte (zie kaart 1).

Deze versnippering werd pas een halt toegeroepen toen zich een aparte machtsfactor begon te manifesteren in de vorm van het pausschap. Om hun eigen wereldlijke macht in Midden-Italië veilig te stellen tegenover de opdringende barbaarse veroveraars, nodigden de pausen weer andere volken uit naar Italië te komen. Om die volken over te halen herstelden de pausen zelfs de keizerlijke autoriteit. Het gevolg van deze pauselijke besognes was dat de noordelijke helft van Italië nog geruime tijd deel bleef uitmaken van een groter staatkundig verband, eerst het Frankische en daarna het Duitse rijk. Daarbij werd de zuidelijke helft aan haar lot overgelaten. Dit had tot gevolg dat in Zuid-Italië, waar in de loop van de elfde eeuw een apart machtscentrum ontstond, al vrij snel een eigen staatsgezag tot ontwikkeling kwam.

De onduidelijke verhouding waarin Noord-Italië tot het Heilige Roomse rijk stond, was niet bevorderlijk voor de opbouw van het staatsgezag. Na de dood van Karel de Grote in 814 was het snel met de Frankische macht gedaan en de latere Duitse keizers woonden te ver weg om aan hun (nominale) titel van koning van Italië daadwerkelijke inhoud te geven. Mochten zij toch hun macht in Italië willen waarmaken, dan kwamen zij onvermijdelijk in conflict met de paus die van hen wel bescherming maar geen bedreiging verwachtte.

De verhouding tussen de paus en de keizer werd in de loop van de elfde eeuw ronduit vijandig toen het pausschap zich met succes aan de controle van de Romeinse adel wist te onttrekken en steeds zelfverzekerder ging optreden. Van nu af aan waren de pausen vastbesloten de Kerk krachtig te hervormen en haar uit de greep van de wereldlijke heersers te halen. Het conflict dat hieruit voortvloeide, werd – hoe kon het ook anders – in Italië uitgevochten. De tegenstelling tussen de paus en de keizer, die tot halverwege de dertiende eeuw zou

voortduren, bracht veel vijandelijkheden en chaos in Noord- en Midden-Italië teweeg en leidde er ten slotte toe dat de keizers de feitelijke zeggenschap over hun Italiaanse gebieden geheel verloren.

De overwinning van de paus had tot gevolg dat Noord-Italië in een politiek machtsvacuüm terecht kwam. Hiervan konden de steden vooral profiteren. Rijk geworden dankzij de winsten van de handel in het Middellandse-Zeegebied, legden zij een grote zelfbewustheid aan de dag en gingen steeds zelfstandiger optreden. Plaatselijke burgers en edelen sloten zich aaneen in een gezamenlijke poging om het gezag te ontfutselen aan de (nominale) leenheer onder wie hun gebied viel. Zo kwam het voor dat de keizer zelf de steun van een stad kocht door haar een charter te verlenen of dat een bisschop, die meer in zijn eigen positie geïnteresseerd was dan in de keizerlijke belangen die hij als plaatsvervanger van de keizer te behartigen had, een overeenkomst met de burgers sloot waarbij hij hun het recht verleende aan het bestuur van de stad deel te nemen. En nadat het stadsbestuur zo geleidelijk onder controle van de burgers gekomen was, dwongen zij het omringende platteland hun gezag te erkennen. Het verval van de politieke macht werkte overal in Noord-Italië de opkomst van min of meer autonome stadstaten in de hand. In Zuid-Italië kwam omstreeks dezelfde tijd juist een centrale politieke macht tot ontwikkeling.

De tendens naar politieke versnippering die zich verder voortzette en ervoor zorgde dat de noordelijke helft van het schiereiland ten tijde van de Renaissance het uiterlijk kreeg van een lappendeken (zie kaart 2), heeft er uiteindelijk toe geleid dat Italië ten onder ging. Al in het begin van de veertiende eeuw noemde Dante Alighieri de politieke verdeeldheid een regelrechte ramp voor Italië. Ofschoon hij overal in de steden een ontwakende geest van literaire, artistieke en politieke vernieuwing bespeurde, klaagde hij dat al deze positieve energie verstikt werd door een zinloze burgeroorlog. In *La Divina Commedia* gaf hij de paus de schuld van de verdeeldheid onder de Italianen. Die had immers ten onrechte naast het geestelijke leiderschap ook het wereldlijke leiderschap naar zich toegetrokken (*Purgatorio*, xvi, 106-111). De enige manier om de eenheid te herstellen was daarom volgens hem gelegen in de heropleving van de keizerlijke autoriteit, maar dat was uitgesloten. De stadstaten zagen in de heropleving van de keizerlijke macht immers slechts een bedreiging van hun pas verworven autonomie, reden waarom zij alle pogingen in die richting tegenwerkten.

Met de door Dante zo vurig bepleite eenheid ging het alleen maar verder bergafwaarts. Het verlangen om hun eigen zelfstandigheid te versterken bracht sommige stadstaten in de verleiding hun gebied stelselmatig uit te breiden en dit expansiestreven zorgde voor veel wantrouwen en onderlinge verdeeldheid. Noord-Italië was in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw tot omstreeks 1450 het toneel van een welhaast permanente strijd. Het lag

KAART 1 ITALIË OMSTREEKS 600

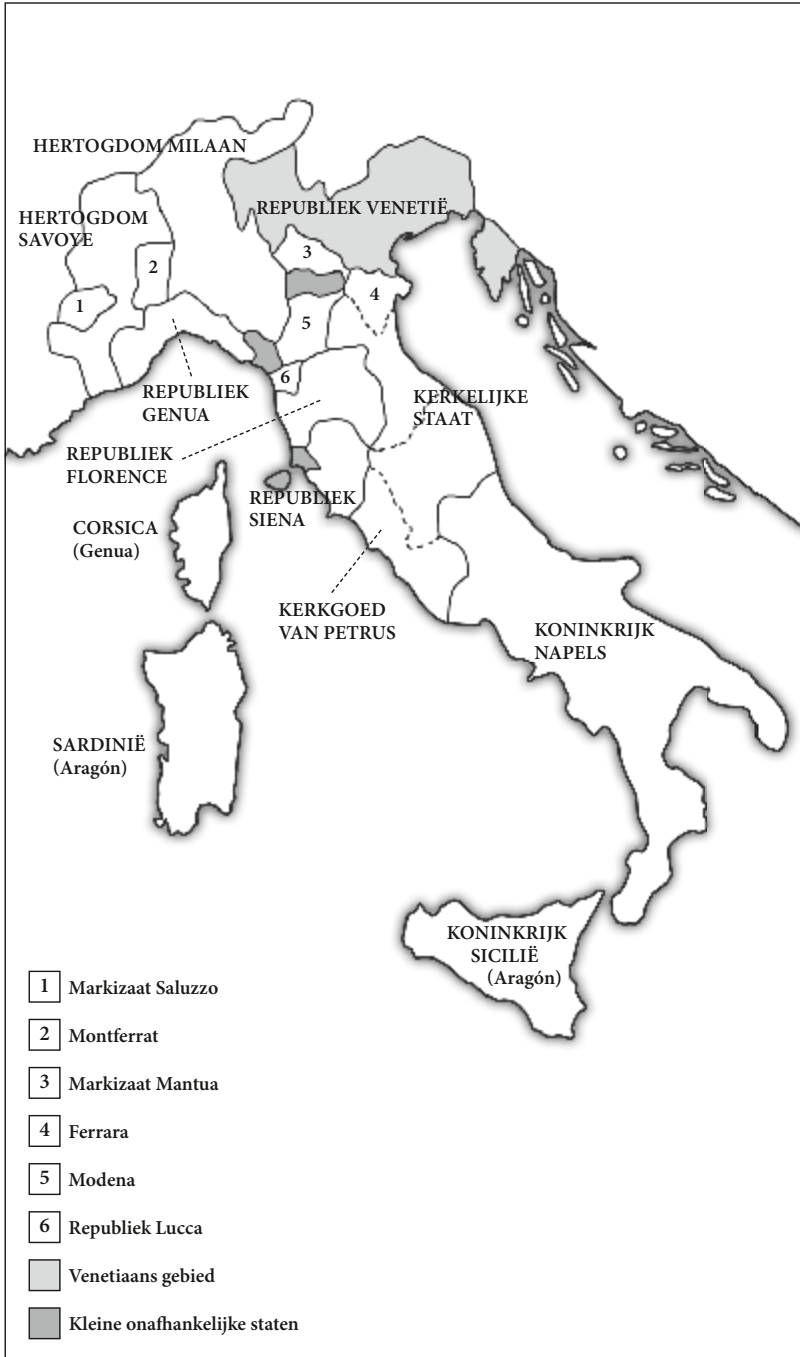

voor de hand dat het gebied, tussen de machtigste staten van Europa gelegen, daarmee de aandacht zou trekken van de Europese vorsten, die immers evengoed behept waren met het verlangen naar meer macht. Hun expansiezucht bracht hen ertoe pogingen te wagen om invloed te verwerven in dit gebied. Vanaf het einde van de vijftiende eeuw werd Italië zo speelbal en slagveld van de buitenlandse mogendheden.

De bedreiging voor de Italiaanse eenheid ging aanvankelijk uit van het Zuid-Italiaanse koninkrijk dat, met Napels als hoofdstad, in de veertiende eeuw de grootste politieke eenheid was met een redelijk ontwikkelde staatsmacht. De koning van Napels, die als graaf van Anjou tot het Franse koningshuis behoorde en ook gebieden in Frankrijk bezat, had bovendien een uitstekende relatie met de paus. Tijdens de regering van Robert van Anjou (1309-1343) zag het ernaar uit dat heel Italië door hem verenigd zou worden. Hij nam gedurende het gedwongen verblijf van de pausen in Avignon (de 'Babylonische ballingschap' van 1305 tot 1377) de belangen van de Heilige Stoel tijdelijk waar en verschillende Noord- en Midden-Italiaanse steden zagen in hem de leider van de pro-pauselijke, Welfische partij tegen de keizer. Algauw bleek echter dat het koninkrijk veel te zwak was om een energieke expansieve politiek te voeren. Latere pogingen tijdens de regering van de avontuurlijke Ladislav van Anjou werden door tegenacties van met name Florence verijdeld. Bij het overlijden van Ladislav in 1414 ontstond er zelfs zo veel verwarring in zijn eigen koninkrijk dat het gedaan was met het expansiestreven van Napels. Uiteindelijk zou de rivaal van het Huis Anjou, koning Alfons v de Grootmoedige van Aragón en Sicilië, zich in 1442 meester weten te maken van de Napolitaanse troon.

Toch keerde de rust in Italië niet terug. Inmiddels was er in het noorden een nieuwe macht opgekomen: Milaan. Deze stad, die (in naam van de keizer) bestuurd werd door de familie Visconti, had haar gebied in de loop van de veertiende eeuw al over heel Lombardije weten uit te breiden. Tijdens de regeerperiode van de voortvarende hertog Gian Galeazzo Visconti werd Milaan de hoofdstad van een moderne, gecentraliseerde staat met monarchale allure. Onder hem bereikte de expansie van de stad een hoogtepunt en omstreeks de eeuwwisseling was de kans dat Italië onder invloed van Milaan tot een eenheid zou kunnen uitgroeien levensgroot aanwezig. Maar in 1402, toen Florence al helemaal omsingeld was, kwam Gian Galeazzo plotseling te overlijden. De staat brokkelde meteen weer af.

Onder het bewind van zijn tweede zoon Filippo Maria Visconti slaagde Milaan er weliswaar weer in veel van het oude machtsgebied terug te veroveren, maar het mocht niet baten. De nabijgelegen republieken Florence en Venetië waren ditmaal vastbesloten om Milaan de pas af te snijden. In 1423 verklaarde Florence haar noorderbuur de oorlog en twee jaar later mengde Venetië zich

in de strijd. Ruim vijftiendertig jaar was Italië het toneel van een verbeterde machtsstrijd die uiteindelijk door het geld van Florence en de troepen van Venetië gewonnen werd.

In 1447 overleed Filippo Maria Visconti zonder een opvolger na te laten. De Italiaanse staten erkenden toen de *condottiere* (huurlingenleider) Francesco Sforza als de nieuwe vorst van Milaan. Deze was met steun van Florence aan de macht gekomen, omdat men daar inmiddels bang was geworden voor de machtsontplooiing van Venetië. En aangezien ook Venetië inmiddels tot een politiek besloten had waarbij Sforza in Milaan geduld kon worden, stond niets een vredesregeling meer in de weg. Bij het Verdrag van Lodi (1454) werden de nieuwe verhoudingen geregeld. Het jaar daarop vormden de drie voornaamste Noord-Italiaanse staten de Italiaanse Liga. Napels sloot zich erbij aan en ook de paus gaf het verbond zijn zegen. De Italiaanse Liga, waarin de kleinere staten opgenomen werden als bondgenoten van de grote, was de hoogste vorm van politieke eenheid waartoe de Italianen in de vijftiende eeuw in staat bleken te zijn.

In de zestiende eeuw, toen Italië door buitenlandse legers onder de voet gelopen werd en het land zijn zelfstandigheid verloor, hebben veel Italianen met weemoed terugverlangd naar de periode van rust en vrede die hun land sinds het Verdrag van Lodi had gekend. Francesco Guicciardini's *Storia d'Italia* (in 1536 geschreven, maar pas twintig jaar na zijn dood in 1540 gepubliceerd) geeft een uiterst pessimistische beschrijving van de Italiaanse geschiedenis tussen 1492 en 1532. Hierin zet hij de rampspoed die toen over Italië kwam en die de Italianen volgens hem aan zichzelf te wijten hadden, tegenover de periode die eraan voorafging en zich kenmerkte door de vredelievendheid en wijze staatsmanskunst van de toenmalige regeerders (met name Lorenzo de' Medici van Guicciardini's Florence).

Dit is echter geen juiste voorstelling van zaken. Het Verdrag van Lodi berustte enkel op een machtsevenwicht tussen de Italiaanse staten, en de talloze intriges die zich binnen de Italiaanse Liga afspeelden, getuigen eerder van een wankele wapenstilstand dan van een echte vrede. De bereidheid tot samenwerking waarvan de staten in 1454 ineens getuigden, werd ook geenszins ingegeven door een spontaan opgekomen saamhorigheidsgevoel maar veeleer door een collectief gevoel van bedreiging, enerzijds door het Turkse gevaar (in 1453 was Constantinopel gevallen) en anderzijds door het Franse gevaar (aangezien de Franse koning de erfenis van het geslacht Visconti voor zichzelf opeiste en bovendien voor zijn neef in Napels opkwam). Ook de bewering van Guicciardini dat de Italiaanse staten hun ondergang aan zichzelf te wijten hadden, hetgeen Niccolò Machiavelli had verkondigd en wat later algemeen ingang zou vinden, is onterecht. In feite waren de staten stuk voor stuk veel te klein en te zwak om weerstand te kunnen bieden aan de druk van de machti-